UOT 94

MEHMAN AĞAYEV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
mehmanaga@mail.ru

SULTAN II ƏBDÜLHƏMİD DÖVRÜNDƏ OSMANLI-QACAR XANƏDANLIĞI MÜNASİBƏTLƏRİ

İranın son türk əsilli xanədanlığı Qacarlar ilə Osmanlı dövləti arasındakı münasibətləri nəzərdən keçirdiyimizdə, enişli-yoxuşlu olduğunu müşahidə etməkdəyiz. Osmanlı-Qacar münasibətlərində mübahisə doğuracaq məsələlərin başında hər iki tərəfin uzun müddət mübarizə apardığı Qafqaz ölkələri üzərində nüfuz qurmaq arzusu və sərhədlərin delimitasiyası; Atabât-ı Âliyedə (Kərbəla, Nəcəf, İraqın şiələr üçün müqəddəs sayılan yerləri) sünni-şiə mübarizəsi; Şərqi Anadoluda Osmanlı-İran sərhəd bölgəsində yaşayan bəzi köçəri tayfaların (əsasən kürd) yaratdığı problemlər; rəsmi Tehranın erməni kartından Osmanlıya qarşı istifadəyə çalışması; Dövlət-i Aliyyəyə sığınan İran rejimi əleyhdarlarının fəaliyyəti gəlməktə idi. II Əbdülhəmid xarici siyasətində "İttihad-ı İslam" amilini əsas tutmaqla bərabər, tarixi şiə-sünni rəqabətini yumşaltmağa çalışaraq Qacarlar xanədanlığı üzərində nüfuzunu hiss etdirməyə çalışmışdı.

Açar sözlər: Sultan II Əbdülhəmid, Osmanlı dövləti, Qacar xanədanlığı, İttihad-ı İslam.

Giriş. İranın son türk əsilli xanədanlığı Qacarlar ilə (1795-1925) Osmanlı dövləti arasındakı münasibətləri nəzərdən keçirdiyimizdə, enişli-yoxuşlu olduğunu müşahidə etməkdəyiz. İki dövlət arasında baş verən silahlı hərbi münaqişə yalnız XIX əsrin birinci rübündə görünmüş, sonrakı dövrlərdə bu əlaqələr diplomatiya sahəsində müqavilə maddələrinin müzakirəsi şəklində inkişaf etmişdi.

Ağa Məhəmməd şahın dövründə (1795-1797) Osmanlı-Qacar xanədanlıqları arasında münaqişə olmasa da, xələfi Fəthəli şahın dövründə (1797-1834) başda Rusiya olmaqla Avropalıların da qızışdırması ilə iki dövlət arasında müharibə yaşanmışdı (1821-1823). İranın ətrafında baş verən üsyanlar və taun epidemiyası müharibənin dayandırılmasını sürətləndirmiş, tərəflər arasında Ərzurum müqaviləsi imzalanaraq, iki ölkə arasındakı sərhədlər müharibədən əvvəl mövcud olduğu vəziyyətdə təsdiq olunmuşdu [27, s.157-158].

Ümumiyyətlə, Osmanlı-Qacar münasibətlərini bir neçə məqamda nəzərdən keçirmək olar:

"Birincisi, hər iki tərəfin uzun müddət mübarizə apardığı Qafqaz ölkələri üzərində nüfuz qurmaq arzusu və sərhədlərin delimitasiyasına dair mübahisələr; ikincisi Atabât-ı Âliyedə (Kərbəla, Nəcəf , İraqın şiələr üçün müqəddəs sayılan yerləri) sünni-şiə mübarizəsi; üçüncüsü, Şərqi Anadoluda Osmanlı-İran sərhəd bölgəsində yaşayan bəzi köçəri tayfaların (əsasən kürd) yaratdığı problemlər; dördüncüsü rəsmi Tehranın erməni kartından Osmanlıya qarşı istifadəyə çalışması; beşincisi Dövlət-i Aliyyəyə sığınan İran rejimi əleyhdarlarının fəaliyyəti" [17, s.75; 25, s.53-55].

Sultan II Əbdülhəmid (1876-1909) taxta çıxdığı 1876-cı ildən 1886-cı ilə qədər olan on illik müddətdə Qacar xanədanlığı ilə sıx və yaxşı əlaqələr qurmağa çalışmışdı. II Əbdülhəmidin dövründə iki İslam dövləti arasında dostluğun möhkəmləndirilməsi və birliyin təmin edilməsi istəklərinin qarşılıqlı və müntəzəm şəkildə ifadə edildiyi görünmüşdü. II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə İranda Qacar xanədanlığının başında sırası ilə Nasirəddin şah (1848-1897), Müzəffərəddin şah (1897-1907) və Məhəmmədəli şah (1907-1909) olmuşdu [28].

İstanbul və Tehran arasında rəsmi diplomatik münasibətlər XIX əsrin ortalarından etibarən təsis olunmuş, qarşılıqlı olaraq səfir və şehbenderlər (konsul) təyin olunmuşdu [3, s.40].

II Əbdülhəmid dövründə Tehranda fəaliyyət göstərən Osmanlı səfirlərinin isimləri bu şəkildə idi: Haydar Efendi (1877), Fahri Bey (1878), Ali Galib Bəy (1892-1894), Mehmed Şemseddin Bəy (1894-1895), Münif Paşa (1895-1897), Mehmed Şemseddin Bəy (1897-1908) [29]. Xüsusilə, Mehmet Şəmsəddin bəy İran şahının istəyi üzərinə bu vəzifəyə ikinci dəfə təyin olunmuş, həm

iqtidarla, həm də müxalifətlə qurduğu dostluq sayəsində İrandakı siyasi və ictimai hadisələrdə həlledici rol oynamışdır [13, s.167].

Bu dövrdə İstanbulda fəaliyyət göstərən İran səfirləri arasında isə Mirzə Əlixan Əminəddövlənin ismini ayrıca qeyd edə bilərik. Mütərəqqi qüvvələrə yaxın olan Əli xan Əminəddövlə 1897-ci il aprel ayında İranda baş nazir vəzifəsinə təyin edilmişdi. Ölkədə maarifi inkişaf etdirmək üçün Osmanlı modelinə uyğun yeni tipli məktəblər "rüştiyyələr" təsis etmişdi [15, s.177]. Üminiyyətlə, o dövrdə İranın mütəqrəqqi qüvvələri üçün, "Dövlət-i Aliyyə" qərbə açılan bir körpü, paytaxt "İstanbul" isə Paris rolunu oynamışdı. "Osmanlı modeli" qərb yönümlü islahatların eynisinin İran coğrafiyasında da gerçəkləşdirilməsinə səy göstərilmişdi [7, s.13].

II Əbdülhəmid dövründə iki İslam dövləti arasında dini baxımdan əlamətdar günlərdə (Ramazan, Qurban bayramları, Hz. Məhəmmədin mövludu), Novruz bayramlarında, xanədan üzvlərinin doğum və evliliklərində qarşılqlı təbrik məktublarının göndərildiyi görülmüşdü [15, s.192]. Ramazan aylarında Tehrandakı Osmanlı səfirliyində təşkil olunan iftar gecələrinə İran dövlət adamlarının da dəvət olunduğu, İstanbuldakı dini mərasimlərdə səfir başda olmaqla İran rəsmilərinin də iştirak etdiyi bilinməkdə idi [4, s.165-166].

1897-ci ildə yunanlılara qarşı əldə olunan zəfər Osmanlı ictimaiyyətində olduğu qədər İrandakı müsəlmanlar tərəfindən də sevinclə qarşılanmış, Tehran müctəhidləri bu münasibətlə Bab-ı Aliyəyə təbrik məktubu göndərmişdi [4, s.300-303].

Maraqlı faktlardan biri də 1879 -cu ilin fevralında Tehran səfirliyindən Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən teleqrafda, İranda Məhərrəm ayı və Səfər ayının ilk 10 günündə matəm tutulduğu, Tehranda və Təbrizdə mərsiyyələr oxunduğu və Osmanlı padişahının adına dualar edildiyi qeyd olunmaqda idi [4, s.172-173].

II Əbdülhəmid dövründə Məhərrəmlik mərasimlərinin keçirilməsinə icazə verildiyi və bu hadisənin mətbuat tərəfindən geniş işıqlandırıldığı görülməkdədir. İstanbulda adətən Validə Han civarında keçirilən bu mərasimlərdə, İran səfirliyinin dəvəti üzərinə bir çox ölkənin diplomat və səyyahlarının da izlədiyi, Müzəffərəddin şah ilə birlikdə Sultan II Əbdülhəmidə böyük sevgi və hörmət göstərildiyi, dualar edildiyi bilinməkdədir [16, s.200-201].

1883-cü ilin oktyabrında iki dövlət arasında Bəyazid və Xoy şəhərləri yolu ilə poçt xəttinin qurulması haqqında müqavilənin imzalanması da müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir [4, s.200-212].

Bundan başqa təbii fəlakətlər və xəstəliklər qarşısında iki dövlətin də həssas davrandığı da gözdən qaçmamalıdır. Ordu qəzasında çıxan böyük yanğında zərər çəkənlərə 1884-cü ilin yanvarında İran şahı tərəfindən İstanbul səfirliyi vasitəsilə maddi yardım göndərilmişdi [4, s.194-195].

1892-ci ildə İranla sərhədyanı ərazilərdə xolera xəstəliyinin artması üzərinə Osmanlı hökuməti hərbi-tibb heyətini təcili olaraq bölgəyə göndərərək, humanitar yardımını əsirgəməmişdi [4, s.270-271].

II Əbdülhəmidin əmri ilə 1903 -cü ildə İstanbulda fəaliyyət göstərən mülkiyyəti İrana aid məktəb, xəstəxana və Üsküdar səmtindəki məzarlıq vergilərdən azad olunmuşdu [5, s.360-361].

Görüldüyü kimi, Osmanlı-Qacar münasibətlərində hər nə qədər müsbətə doğru irəliləmə olsa da, müəyyən məsələlərdə mübahisə və gərginliklər də müşahidə olunmuşdu. İlk başlar, Qafqaz ölkələri üzərində nüfuz qurmaq arzusu və sərhədlərin delimitasiyasına dair mübahisələr üzündən iki dövlət arasında müharibə vəziyyəti belə yaranmışdı. 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqaviləsi ilə Qacarlar və 1829-cu il tarixli Ədirnə müqavilələri ilə Osmanlı dövləti, Qafqaz ölkələrinin Rusiya tərəfindən işğalını rəsmən tanımışdı. 1847-ci il II Ərzurum müqaviləsinə əsasən isə, iki dövlət arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün, İran, Osmanlı, Rusiya və İngiltərə rəsmilərinin iştirak etdiyi bir sərhəd komissiyası qurulmuşdu. Komissiyanın işinə baxmayaraq, dəqiq sərhəd düzəlişinə dair mübahisələr davam etmişdi [21, s.183-194].

Xüsusilə, Kotur bölgəsi iki dövlət arasında mübahisəli ərazi kimi qalmaqda idi. 1877-1878-ci il rus-türk müharibəsində (93 hərbi), tərəfsizliyini elan edən İran, bunun müqabilində Ayastefanos və Berlin müqavilələri ilə bu bölgəni sərhədlərinə qata bilmişdi [7, s.12]. Buna baxmayaraq, iki dövlət arasında sərhəd mübahisələri sonrakı dövrdə də davam etmişdi. İki dövlət arasında sərhəd məsələsi 1913-cü il İstanbul protokolu ilə həll olunmuş görünsə də, I dünya müharibəsi səbəbindən həyata keçirilə bilməmişdi [19, s.182-193].

Rəsmi dini ideologiyası sünni-hənəfi məzhəbi olan Dövlət-i Aliyyənin idarəçiləri Atabât-ı Âliyedə (Kərbəla, Nəcəf, İraqın şiələr üçün müqəddəs sayılan yerləri) şiəliyin yayılmasına və İranın nüfuzunun artmasına qarşı mübarizələrini davam etdirərkən, oradakı şiələrin hüquq və qanunlarının qorunmasına ümumiyyətlə həssaslıqla yanaşmışdılar. Dövlət məmurları insanlar arasında nifrət yaradacaq hərəkətlərin qarşısını almaq üçün mümkün qədər qərəzsiz və ədalətli davranmağa diqqət yetirmişdilər. Ancaq bunu yalnız xoşməramla bağlamaq düzgün deyil. İranla qarşıdurmaya səbəb ola biləcək və ya Osmanlı təbəəsi sayılan şiə nüfuzun qiyam etmə ehtimalının arzuolunmaz olduğu da şübhəsizdir [15, s.136]. Dövlət-i Aliyyənin almış olduğu tədbirlərə baxmayaraq, bölgədə sünni və şiələr arasında zaman-zaman müxtəlif mənfi hadisələrin də baş verdiyi görülmüşdü. II Əbdülhəmid bunun qarşısını almaq üçün, əhalinin maarifləndirilməsinə səy göstərmiş, bölgədə yeni mədrəsələr açaraq, oraya ülemalar göndərmişdi. Sünni-şiə yaxınlaşmasını saxlamaq üçün şiə müctəhidlərin nüfuzundan da istifadə etməyə çalışmışdı [7, s.15]. O dövrdə İranın daxili siyasətində ingiliz və ruspərəstlərlə bərabər, Sultan II Əbdülhəmidin şəxsində Osmanlı tərəfdarlarının da ortaya çıxdığı görülmüşdü. İran ictimaiyyətində və aydınlar arasında artıq "İttihad-ı İslam" düşüncələri yayılmaya başlamışdı. II Əbdülhəmidlə yaxınlıq quran bəzi şiə müctəhidlərin Osmanlının Tehrandakı səfirliyindən maaş aldığı da bilinməkdədir [7, s.16].

O dövrdə II Əbdülhəmidin açmış olduğu İslam düşüncəsinə dayanan müasir məktəblər də iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafına zəmin hazırlamışdı. Bir çox İranlı gənc Osmanlı dövlətinin müsəlman kimliyi və xərclərin daha az olması səbəbi ilə bu təhsil müəsisələrini tərcih etmişdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu təhsil ocaqlarında elmi biliklərlə yanaşı " Dövlət-i Aliyyəyə sədaqəti aşılayan" təblğatlar da aparılmışdı. Bununla gələcəkdə İranın inzibati idarə sistemində Osmanlıya müttəfiq və tərəfdar ola bilkəcək kadrların yetişdirilməsi hədəflənmişdi [15, s.185-187].

II Əbdülhəmid xarici siyasətində "İttihad-ı İslam" amilini əsas tutmaqla bərabər [9], məqsədi bütün İslam coğrafiyasını Dövlət-i Aliyyənin bayrağı altında birləşdirmək deyildi. Osmanlı sultanı belə bir birləşmə əvəzinə müsəlman ölkələrinin siyasi varlıqlarını olduğu kimi qoruyub saxlamasını, lakin onların hərbi qüvvələrini Osmanlının xidmətinə verməsini qarşısına məqsəd qoymuşdu. II Əbdülhəmid o dövrün şərtləri daxilində türk aləmini də qorumaqdan çəkinməmişdir. O dövrə aid qaynaqlardan da anlaşılır ki, II Əbdülhəmidin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də türklük şüuruna sahib olması idi. İslam toplumları arasında ən etibarlı ünsür olaraq türkləri görən II Əbdülhəmid, İtiihad-ı İslam siyasətində mədəni türkçülüyü müdafiə etmişdir [1, s.75].

Sultan II Əbdülhəmid dövründə geniş vüsət almağa başlayan mədəni türkçülük, İran coğrafiyasındakı Azərbaycan türklərinə də təsirsiz ötüşməmişdi. Tarixi şiə-sünni rəqabətini yumşaltmağa çalışan II Əbdülhəmid, əslən türk olan Qacarlar xanədanlığı üzərində nüfuzunu hiss etdirməyə çalışmışdı. Xüsusilə, II Əbdülhəmid İranın nəzarətində olan Cənubi Azərbaycan məktəblərində türk dili qadağasının ləğv edilməsində böyük rol oynamışdır. Qeyd edək ki, həmin vaxt İranın nəzarətində olan Cənubi Azərbaycandakı məktəblərdə türk dilinin öyrədilməsi qadağan idi. II Əbdülhəmid 1900-cü ilin oktyabr ayında İstanbula səfər edən İran şahı Müzəffərəddin Qacarla görüş keçirmiş və həmin görüşün nəticəsi olaraq Azərbaycan məktəblərində türk dili qadağası aradan götürülmüşdü. Tarixçilər hesab edirlər ki, Cənubi Azərbaycan türklərinin tarixi kimliklərinin qorunub saxlamasında bu addımın böyük rolu olub [1, s.76].

O dövrdə bəzi türk münəvvərləri və siyasi xadimləri Osmanlının İttihad-ı İslam siyasətinə də uyğun olaraq, məzhəbləri fərqli olan iki türk dövləti arasında "Osmanlı-Qacar ittifaqı" ideyasını müdafiə etmişdilər. Maraqlısı odur ki, II Əbdülhəmid rejiminə müxaliflikləri ilə bilinən azərbaycanlı ziyalılarından Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə də türk kimliyinə əsaslanan Qacar-Osmanlı ittifaqına ehtiyac olduğunu vurğulamışdılar [20, s.195].

Sultan II Əbdülhəmidin də əsas məqsədlərindən biri "İslam Birliyi" layihəsinin ən mühüm sütunu olan şiə-sünni birliyini gerçəkləşdirmək idi. Sultan II Əbdülhəmid, şiələri öz tərəfinə çəkərək, şiə-sünni birliyini qurmaq məqsədilə dövrünün böyük islam ideoloqu Cəmaləddin Əfqanidən çox faydalanmışdır [20, s.456-466]. Digər tərəfdən II Əbdülhəmidin onunla razılaşmadığı əsas məsələ müəlman xalqlarını milli oyanışa, milli azadlığa səsləməsi olmuşdu. Osmanlıda da Qacarlarda olduğu kimi, milli azadlıq düşüncəsi türklərdən çox ərəblərin, kürdlərin, albanların və başqa qeyri-türk müsəlman və qeyri müsəlman millətlərin işinə yarayırdı. Bu anlamda II Əbdülhəmidin

Əfqaninin müsəlman xalqları ilə bağlı milli azadlıq ideyasına müsbət baxmaması təbii idi [10, s.6]. Bu arada Əfqaninin müxalifətçilərlə olan yaxınlığı və onun müridlərindən sayılan Mirzə Rza Kirmaninin 1896-cı il mayında Qacar hökmdarı Nasirəddin şahı sui-qəsd nəticəsində öldürməsi, II Əbdülhəmidin narahatlığını daha da artırmışdı [23, s.124-125]. Sultan Əbdülhəmid rəsmi Tehranla əlaqələri gərginləşdirməmək üçün Trabzon zindanında saxlanılan iranlı dustaqların dərhal İran hökumətinə təslim edilməsi əmrini vermişdi [30]. İran hökuməti sui-qəsdə əli olduğu düşüncəsi ilə Əfqaninin də təslimini tələb etsə də, II Əbdülhəmid həm onun müqəssir olduğunu göstərəcək açıq bir sübutun olmamasını əsas götürərək, həm də İslam dünyasında öz etibarının sarsılacağını düşünərək, bu məsələyə soyuq yanaşmışdı [15, s.220]. Fəqət Əfqaniyə qarşı da güvənini itirərək onu göz həbsinə almış, İstanbuldan getmək istəyi rədd edilməklə bərabər, 1897-ci ildə vəfatına qədər də kimsə ilə görüşməsi qadağan edilmişdi [23, s.125].

İki dövlət arasında mübahisə doğuracaq məsələlərdən biri də Şərqi Anadoluda Osmanlı-İran sərhəd bölgəsində yaşayan bəzi köçəri tayfaların (əsasən kürd) yaratdığı problemlər idi. Kürd aşirətləri (tayfa) qıtlıq, münbit torpaq axtarışları, dolanışıq qayğıları, yerli idarəçilərin tətbiq etdiyi təzyiqlər və digər məcburiyyətlər qarşısında təbəəsi olduğu dövlətin ərazisini tərk edb qonşu dövlətin himayəsinə keçməyə cəhd edirdilər. Bu durumda hər iki dövlət öz təbəələrini itirmək istəməmişdi. Çünki bu itki həm vergilərin azalmasına , həm də hərbi xidmətə cəlbdə axsamalara səbəb olmaqda idi. Osmanlı-İran dövlətləri arasında sərhəd problemini nəzərə alsaq, tayfaların itirilməsi həm də ərazi itirilməsi demək idi. 1913-cü ilə qədər mübahisəli və hər iki dövlətin itirmək istəmədiyi sərhəd bölgələri var idi. Bu sərhəd bölgələrində yaşayan kürd tayfaları verdiyi vergilərlə hansı dövlətin təbəəliyini qəbul etdiklərini də göstərməkdə idi [6, s.117-118].

1879-1881-ci illərdə Kürd aşirət başçılarından biri olan Şeyx Ubeydullah Nehrinin başlatmış olduğu üsyan hər iki dövlətin narahatlığına səbəb olmuşdu. Bölgədəki Nesturi xristianların da dəstəyini almağı bacaran Şeyx Ubeydullah kürd millətçiliyi düşüncəsini ortaya ataraq, əsil məqsədlərinin "müstəqil Kürdüstan" qurmaq olduğunu bəyan etmişdi. 1879-cu ildə Osmanlı hərbi birləşmələrinin təzyiq altında İran hüduduna çəkilən Şeyx Ubeydullah kürd nüfuzun yöğun olduğu şimal-qərb bölgələrini işğal edərək, "Kürdüstan dövləti"nin qurulduğunu elan etmişdi. Fəqət qısa bir müddət sonra Qacar ordusu tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğrayaraq, Osmanlı hüdudlarına geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. 1881-ci ildə isə Osmanlı hakimiyyətinə təslim olaraq, Hicaz bölgəsinə sürgünə göndərilmişdi [31]. Übeydullah üsyanı yatırlsa da, "kürdçülük" şüurunun yayılmasında təsirli olmuşdu.

II Əbdülhəmid dövründə kürdlərlə bağlı üzərində dayanacağımız başqa bir məsələ isə, 1891-ci ildən etibarən kürd tayfalarından Həmidiyyə alaylarının yaradılmasıdı. Bəzi tarixçilər, bu alayların yaradılmasını "Dövlət-i Aliyyənin İslam şəmsiyyəsi altında kürdləri etibarlı ünsürə çevirmək layihəsi" kimi şərh edərək, onlardan erməni seperatçılarına qarşı da tarazlıq kimi istifadə edildiyini qeyd etməkdədirlər [8, s.93].

1878 tarixli San-Stefano və Berlin müqavilələri ilə beynəlxalq bir hal alan "Erməni məsələsi" böyük dövlətlər arasında regionda gedən mübarizədə bir "topa" çevrilmişdi. Xarici qüvvələrin də təhriki ilə Anadoluda erməni qiyamları, paytaxt İstanbulda şəxsən Sultan II Əbdülhəmid hədəf alan terror aktları gerçəkləşməkdə idi [2, s.414-416].

O dövrdə Qacar rejiminə müxalif olanların əsasən İstanbulda fəaliyət göstərməsi və Bab-ı Alinin dövlətin mənfəətlərini də düşünərək buna izin verməsi, təbii ki rəsmi Tehranı narazı salmışdı. Əsasən avropalıların arxasında durduğu erməni məsələsindən Qacarlar da istifadə etməkdən çəkinməmişdi. Nasirəddin şah dövründən başlayan bu prosesdə Qacarların ermənilərə dəstəyi bəzən dolayı, bəzən də birbaşa olmuşdur [7, s.14]. İstər Nasirəddin şahın, istərsə də xələfi Müzəffərəddin şahın hakimiyyətinin ilk illərində "erməni kartı"ndan Dövlət-i Aliyyəyə qarşı istifadə etməsi, Osmanlı-Qacar münasibətlərində gərginliyə səbəb olsa da, Sultan II Əbdülhəmidin həyata keçirdiyi siyasət sayəsində və İran dövlət aparatında "İttihad-ı İslam" düşüncəsində olan idarəçilərin də səyləri nəticəsində Qacar və Osmanlı dövlətləri silahlı mübarizəyə girişməmişdi [24, s.47-49]. Müzəffərəddin şaha Osmanlı nişanının təqdim olunması ilə başlayan səmimiyyət, 1900-cü ilin oktyabr ayında İstanbula səfər edərkən şahın yaşca ondan böyük olan II Əbdülhəmidə ehtiram

göstərərək əlindən öpməsi ilə daha da güclənmişdi. Bu hadisə, Sultan II. Əbdülhəmidin və Dövlət-i Aliyyənin İslam dünyasındakı üstünlüyünün qəbul edilməsi şəklində də izah edilə bilər [15, s.196].

XIX əsrin sonlarından etibarən Qacarların siyasi və iqtisadi cəhətdən Böyük Britaniya və Rusiyanın təsiri altına düşməsi İranda xüsusilə ziyalılar arasında milli oyanışın yaranmasında mühüm rol oynamışdı. Ölkələrində qarşılaşdıqları təzyiqlər nəticəsində bu mütərəqqi qüvvələrin bir qismi Dövlət-i Aliyyəyə sığınmaq məcburiyyətində qalmışdı.Osmanlının modernləşmə və islahatlara istiqamətlənən səylərini yaxından izləyən İran ziyalıları eynisinin öz ölkələrində də həyata keçirilməsi üçün çalışmağa başlamışdılar. İranlı müxaliflərin İstanbulda türk və fars dillərində nəşr etdikləri demokratik yönlü "Ahter" (ulduz) və "Şəms" (günəş) adlı mətbu orqanlarda siyasi satirik materallara geniş yer verilməkdə idi [18, s.203-214]. Maraqlısı odur ki, o dövrdə II Əbdülhəmid rejiminə qarşı olan İttihatçılarla da yaxın münasibət quran İranlı müxaliflərin fəaliyyətinə Bab-ı Ali tərəfindən əngəl çıxarılmamışdı. Qacarlarla müəyyən məsələlərdə anlşamazlıq içində olan II Əbdülhəmid, Dövlət-ı Aliyyənin də mənfəətlərinə uyğun olaraq İranlı müxaliflərdən yeri gəldiyində rəsmi Tehrana qarşı istifadə etməyi düşünmüşdü [22, s.290].

1905-ci ilin dekabrında İranda istibdad əleyhinə məşrutə inqilabı adı altında xalq hərakatının başlaması ilə ölkədə qarşıqlıq yaranmışdı. Bundan istifadə edən ingiliz və ruslar 1907-ci ildə öz aralarında imzaladıqları müqaviləyə əsasən İran ərazisini iki nüfuz dairəsinə ayıraraq, ölkənin daxili işlərinə müdaxilə etməyə başlamışdılar. İngiliz və rusların da təhriki ilə Osmanlı-İran sərhəd boyu ərazilərində seperatçı kürd və erməni silahlı dəstələri fəallaşmağa başlamışdı. Bunun üzərinə II Əbdülhəmid də hərbi hərəkat əmrini verərək, asayişi bərqərar etmək üçün İranın hüdudlarında yer alan Urmiye-Savuçbulaq bölgəsini nəzarət altına götürmüşdü [12, s.219]. Bu arada İran Milli Məclisində də "İttihad-ı İslam" düşüncəsinin tərəfdarları ilə Osmanlı əleyhdarları arasında fikir ayrılığı yaşanmışdı. Rusiya tərəfdarlığı ilə bilinən müctəhid Ağa Seyyid Abdullah, açıq bir şəkildə Osmanlı hərbi hərəkatının durdurulmaması halında, əhalini qiyama səsləcəyini bəyan etmişdi [5, s.390-396]. Maraqlısı odur ki, İttihatçılar da İran hüdudlarında hərbi hərəkata qarşı çıxaraq, Osmanlı xalqının sonuna qədər İran məşrutiyyətçilərini dəstəklədiyini bəyan etmişdilər. Onlara görə, II Əbdülhəmidin əsil hədəfinin İrandakı məşrutiyyətə qarşı Qacar şahını dəstəkləmək, bu şəkildə inqilabın Dövlət-i Aliyyəyə də sıçramasının qarşısını almaq idi [5, s.492; 12, s.220].

Bilindiyi kimi, Osmanlıda 1876-cı ildə II Əbdülhəmid tərəfindən elan edilən konstitusional idarəetmə forması olan I Məşrutiyyət, 93 hərbində (1877-1878-ci illər) Rusiya qarşısında alınan məğlubiyyət əsas göstərilərək, sultanın Məclis-i Məbusanı bağlaması ilə 1878-ci ildə başa çatmışdır [14, s.251-254]. Dövlət-i Aliyyədə yenidən məşrutiyyətin elan edilməsini istəyən İttihatçılar, İran məşrutiyyətçilərinə də hər cür dəstəyi vermişdilər. Məşrutiyyət düşüncəsinə soyuq yanaşan II Əbdülhəmid isə, Məhəmmədəli Şah Qacarla həmrəy olduğunu İranın İstanbuldakı səfirinə də bildirərək, hər məsələdə dəstək verməyə hazır olduğunu bəyan etmişdi. Hətta İran məşrutiyyətçiləri ilə yaxın münasibətdə olan Tehran səfiri Şəmsəddin bəyi vəzifəsindən kənarlaşdırmışdı [12, s.221].

Bu arada Rusiyadan və Böyük Britaniyadan dəstək alan Məhəmmədəli şah da 1908-ci ildə məclisi bombardman etdirərək, konstitusiyanı ləğv etdirmişdi. Şahın təzyiqlərindən qaçan bəzi İranlı müxaliflər yenidən İstanbula pənah gətirərək, "Gənc Türklər"in liderlərindən sayılan Prens Səbahəddinin də dəstəyi ilə təşkilatlanmaya başlayaraq mübarizələrini sürdürmüşdülər [12, s.222-223].

Nəticə etibarilə, 1905-1911-ci illərdə İranda istibdad rejiminə və imperialist işğala qarşı baş verən inqilab tarixə İran inqilabı və ya məşrutə hərəkatı kimi düşmüşdü. Məşrutə hərəkatı XX əsrdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində keçən yüzillikdəki milli azadlıq və demokratik hərəkatlar üçün ilk cığırı da açmışdı.

Təəssüflər olsun ki, imperialist dövlətlərin də müdaxiləsi ilə İran məşrutə harəkatında daha çox qurban verən türklər, qazanan isə aryançı farsdilli zümrə olmuşdu. Qısa bir müddət sonra türk Qacarlar dövləti devrilərək onun yerinə aryançı farsdilli Pəhləvilər hakimiyyətə (1925-1979) gətirilmişdi [11].

İrandakı məşrutə hərakatına paralel olaraq Dövlət-i Aliyyədə də II Əbdülhəmidə qarşı müxalifətin fəaliyyəti güclənmişdi. 1908-ci il iyulun 23-də "İttihad və tərəqqi" təşkilatının Mərkəzi Komitəsi Manastır şəhərində böyük bir mitinqlə konstitusiyanın bərpa olunmasını elan etmiş, sultana

isə ultimatum göndərmişdi. Əbdülhəmidə qəti olaraq bildirildi ki, 3 gün ərzində konstitusiya bərpa olunmasa, İstanbul üzərinə hərbi hücum təşkil olunacaqdır. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Əbdülhəmid 1908-ci il 23 iyulda 1876-cı il konstitusiyasının bərpası və tezliklə parlament seçkiləri haqqında fərman imzalamışdı [2, s.454].

II Məşrutiyyəti elan etməklə Avropa siyasi çevrələrinin gözünə girəcəyini və bu şəkildə Balkanlarda və Yaxın Şərqdə əlində qalan torpaqları qoruyacağını düşünən İttihadçılar çox qısa müddətdə yanıldıqlarını və II Əbdülhəmid kimi dövrünün ən diplomat və uzaqgörən hökmdarını devirərək daha böyük xaoslara yol açdıqlarını anlayacaqdılar [2, s.455].

Nəticə. Osmanlı dövləti ilə İranın son türk əsilli xanədanlığı Qacarlar arasındakı münasibətləri nəzərdən keçirdiyimizdə, enişli-yoxuşlu olduğunu müşahidə etməkdəyiz. Sultan II Əbdülhəmid xarici siyasətində "İttihad-ı İslam" amilini əsas tutmaqla bərabər, tarixi şiə-sünni rəqabətini yumşaltmağa çalışaraq Qacarlar xanədanlığı üzərində nüfuzunu hiss etdirməyə çalışmışdı. Qacarlarla müəyyən məsələlərdə anlşamazlıq içində olan II Əbdülhəmid, Dövlət-ı Aliyyənin də mənfəətlərinə uyğun olaraq İranlı müxaliflərdən yeri gəldiyində rəsmi Tehrana qarşı istifadə etməyi düşünmüşdü. İrandakı məşrutiyyətə qarşı da soyuq yanaşan II Əbdülhəmid, inqilabın Dövlət-i Aliyyəyə də sıçramasının qarşısını almaq üçün bəzi tədbirlər həyata keçirməkdən çəkinməmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Mehman, "Sultan II Əbdülhəmid dövründə Osmanlı dövlətində Türkçülük və türk dünyası siyasəti", Strategiya, №5 (71), Bakı, 2022, s.74-79.
2. Ağayev Mehman, Əliyeva Sevinc, "Osmanlı tarixi" (Dərslik), Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2021, 565 s.
3. Akdemir, M.Sadık, "Arşiv belgelerine göre Osmanlı dönemi Anadoluda İran Şehbenderlikleri", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:2017/2, Sayı: 39, s.40-67.
4. Arşiv belgelerine göre Osmanlı-İran ilişkileri, cild I, Ankara, Başbaşkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010, 665 s.
5. Arşiv belgelerine göre Osmanlı-İran ilişkileri, cilt II, Ankara, Başbaşkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010, 665 s.
6. Çabuk, Fehminaz, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı-İran ilişkilerinde kürt aşiretleri meselesi, Ankara, İKSAD Yayınları, 2019, 198 s.
7. Çetinsaya, Gökhan, "Tanzimattan I Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran ilişkileri", KÖK Sosyal və Stratejik Araştırmalar Dergisi, Osmanlı özel sayısı, Ankara, 2000, s.11-23.
8. Deringil, Selim, "Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik", Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet içinde, İstanbul, 2009.
9. Eraslan, Cezmi, II Abdülhamid dövründə Osmanlı devletinin İslam Birliği siyasəti, Doktorantura tezi, İstanbul, 1991, 464 s.
10. Ələkbərli Faiq, "Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: "Cəmaləddin Əfqani", Türküstan, 2019.- 27 avqust- 2 sentyabr, s.6.
11. Ələkbərli Faiq, "Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkatı və Səttarxan", 07-03-2021, https://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_8492808842 [01.10.2023].
12. Karabalık, Kamuran, "İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki rolü", "Geçmişten günümüze tarih araştırmaları" kitabında, Ankara, 2020, s.207-236.
13. Karacan, Osman, "Mehmet Şemseddin Bey'in (1855-1917) İran'daki Siyasi ve Toplumsal Olaylara Etkisi", İctimaiyat Sosyal Bililer Dergisi, 6/1, 2022, s.167-180.
14. Kızıltan, Yılmaz, "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 1 (2006), s.251-272.
15. Kiren, Akın, II. Abdülhamid dönemi panislamist uygulamaları ekseninde Osmanlı-İran ilişkileri, doktorantura tezi, İstanbul, 2017, XII+296 s.
16. Metin, Celal, Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941), Ankara, Phoenix, 2011, 392 s.

17. Saray, Mehmet, Türk-İran İlişkileri, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1999, VI+344 s.
18. Salehi, Nasrollah, "İranlı Meşrûtiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahter ve Şems Bağlamında", Sultan II Abdülhamid dönemi , simpozium materyalları, İstanbul, 2019, 345 s.
19. Sarıkçıoğlu, Melike, Osmanlı-İran hudut anlaşmazlıkları (1847–1913) ve 1913 İstanbul protokolü, Doktorantura tezi, İsparta, 2009, 300 s.
20. Shahed, Babak, Siyasi Türkçülük, devri düşünürleri ve İran Türklüğü, Tebriz Araştırmaları Enstitüsü / TÜDEV Denge , 2019/6, s.190-215.
21. Soofizadeh, Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum antlaşmalarının siyasi açıdan değerlendirilmesi", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 32, Sayı: 54, 2013, s.183-194.
22. Soofizadeh, Abdolvahid, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti karşılaştırması", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 35, Ankara, 2014, s.286-296.
23. Soofizadeh, Abdolvahid, "Cemaleddin Afganî'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi", Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD) IV, 2, 2020, Aralık, s.118-127.
24. Tunçkılıç, Fatih, Sultan II Abdülhamid dönemi Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinde ermeni meselesi (1896-1907), Yüksək Lisans tezi, Ankara, 2009, IX+52 s.
25. Tüfekçi, Coşkun, Osmanlı-İran ilişkileri (1795-1896) (Casusluk Faaliyetleri Çerçevesinde), Yüksek Lisans tezi, Kırkkale, 2012, IX.+71 s.
26. Efgani Cemaleddin // İslam Ansiklopedisi, Cild 10, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s.456-466.
27. Uçarol, Rıfat, Siyasi tarih, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, 704 s.
28. Qacar dövləti / Vikipediya, Azad Ensiklopediya. - https://az.wikipedia.org/wiki/Qacar_d%C3%B6vl%C9%99ti [01.10.2023].
29. http://sultanabdulhamid.yildiz.edu.tr/ii-abdulhamid/diplomatik-temsilciler/ [01.10.2023].
30. Mirzə Rza Kirmani / Vikipediya, Azad Ensiklopediya. - https://az.wikipedia.org/wiki/Mirz%C9%99_Rza_Kirmani [01.10.2023].
31. Şeyh Ubeydullah Nehri / Vikipedi, Özgür Ansiklopedi. - https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyh_Ubeydullah_Nehri [01.10.2023].

МЕХМАН АГАЕВ
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет,
Доктор философии по истории

ОСМАНО-КАДЖАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ СУЛТАНА АБДУЛ ХАМИДА II

Рассматривая отношения между Каджарами, последней турецкой династией Ирана, и Османской империей, мы видим, что они имели свои взлеты и падения. Среди спорных вопросов в османо-каджарских отношениях - стремление установить влияние на страны Кавказа и демаркация границ, с которыми долгое время боролись обе стороны; суннитско-шиитская борьба в Атабât-и Âлиех (Карбала, Наджаф, места, считающиеся священными для шиитов в Ираке); проблемы, создаваемые некоторыми кочевыми племенами (в основном курдами), проживавшими в районе османо-иранской границы в Восточной Анатолии; попытки официального Тегерана использовать армянскую карту против османов; деятельность противников иранского режима, нашедших убежище в Девлат-и-Алийе. Абдулхамид II пытался смягчить историческое шиитско-суннитское соперничество и оказать влияние на династию Каджаров, сделав фактор "единства ислама" центральным элементом своей внешней политики.

Ключевые слова: Султан Абдул Хамид II, Османская империя, династия Каджаров, Исламский союз.

MEHMAN AGAYEV
Azerbaijan State Pedagogical University, PhD in History

OTTOMAN-KAJAR DYNASTY RELATIONS DURING THE REIGN OF SULTAN ABDULHAMID II

When we look at the relations between the Qajars, the last Turkish dynasty of Iran, and the Ottoman Empire, we see that they had their ups and downs. Among the controversial issues in Ottoman-Kajar relations were the desire to establish influence over the Caucasus countries and the demarcation of borders, which both sides had been struggling with for a long time; the Sunni-Shia struggle in Atabât-ı Âliyeh (Karbala, Najaf, places considered sacred for Shiites in Iraq); the problems caused by some nomadic tribes (mostly Kurds) living in the Ottoman-Iranian border region in Eastern Anatolia; official Tehran's attempt to use the Armenian card against the Ottomans; and the activities of opponents of the Iranian regime who sought refuge in Devlat-ı Aliyya. Abdülhamid II tried to soften the historical Shiite-Sunni rivalry and to exert his influence on the Qajar dynasty by making the factor of "Unity of Islam" the core of his foreign policy.

Keywords: Sultan Abdul Hamid II, Ottoman Empire, Qajar dynasty, Union of Islam.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix:01 oktyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Əliyeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.